

Юрїї ОСІНЧУК

ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКІ ДІАЛЕКТНІ РИСИ У КРЕХІВСЬКОМУ АПОСТОЛІ

У статті розглянуто окремі північноукраїнські фонетичні особливості Крехівського Апостола – конфесійної пам'ятки кінця XVI ст. Для зіставлення тих чи інших фонетичних явищ до аналізу залучено зразки писемних джерел староукраїнської мови.

Ключові слова: диспалаталізація, пам'ятка, північний говір, фонетична риса.

З-поміж пам'яток конфесійної літератури, лексику яких мовознавці відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України залучають до «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст», помітно вирізняється народністю та «простотою» мовлення знаменна рукописна пам'ятка української мови другої половини XVI ст. – Крехівський Апостол (далі – КА). Мова пам'ятки – це жива народна мова того часу з північними і частково південно-західними рисами, якою розмовляла інтелігенція, духовенство та міщанство у староукраїнський період¹.

У статті розглянемо деякі фонетичні північноукраїнські особливості КА.

Однією з найважливіших звукових змін давньокиєвського періоду є еволюція **ѣ** (**ѣ**), рефлексация якого по-різному відбулася у східнослов'янських мовах. Доведено, що у переважній частині ранніх східнослов'янських діалектів **ѣ** вимовляли як вузький закритий звук **ѣ**, наближений до **і** (в південних говорах) чи до **е** з вузько палатальним приступом (у центральних, північних і східних говорах), рідше – як **е** середньо-верхнього підняття (переважно в північних, деяких південно-західних, зокрема, поліських говорах) з неоднаковим у різних говорах виявом його дифтонгічного характеру². Відповідно до давнього звука **ѣ** у південноукраїнських

¹ Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го століття і Крехівський Апостол 1560 року. – Т. 1. – Варшава, 1930. – С. 212.

² Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис) / Ін-т мовознавства АН УРСР. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 110; Історія української мови. Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 236.

говірках вживають **і** (це явище становить норму сучасної української літературної мови), а в північноукраїнських під наголосом – дифтонг **ї**, а в частині говорів – монофтонги **и, е, є**³.

Зміну **ѣ** на **і** у староукраїнських пам'ятках відбито звичайно вживанням **и** замість **ѣ**, що спостерігаємо у Крехівському Апостолі (в наголошеній і ненаголошеній позиціях), наприклад: *а тыи вси были уздоро(в)лены 24, и при(с)тупили к нему вси вдовици плачучи 50, и выгна(в)ши вси(х) во(н) 50, ми(с)то а(н)тихре(с)та теперешнего 631, золото и серебро ваше по(р)жавило 172, виде(л) кони у виженью седачи(х) на ни(х) маючи па(н)циры огни(с)тыи и дхи(н)товы и си(р)чены(и) 621, а нѣкоторы(и) члвкъ хромы(и)... о(у)види(л) петра иоана 12 тощо. Порівняймо ще в Пересопницькому Євангелії 1556–1561⁴ (далі – ПЄ): *посли того встоупил в лоду зь оученикы своими 155 зв., были тыжь тамь и жены которыи на то здалека смотрили 194 зв., всако ми речете притьчоу сїю ликарю врачоу излѣчиса 223 зв.**

Досить часто у КА для позначення рефлексу давнього **ѣ** зафіксовано літеру **е**. Наприклад, наголошена позиція: *скаже(т) ва(м) тихи(и) милы(и) бра(т) и вє(р)ны(и) слуга 475, ска(р)били є(с)те собѣ єнє(в)... ото запла^а робо(т)нико(в) ваши(х) 172, и жа(д)наа надеа лека(р)ства не была 12, таа обе(т)ница стала 11, виде(л) є(с)ми невє(с)ту котораа седѣла на че(р)воно(м) зверати 643, и оферовали же(р)тву ба(л)ванови 36, бо є(ст) чи(с)ло чоловека 633. Значно більше випадків написання **е** замість етимологічного **ѣ** у пам'ятці засвідчено в ненаголошеній позиції, наприклад: *на о(т)пуще(н) зрехо(в) 11, и ро(з)множи(л)са въ єги(п)тє 33, и жа(д)наа надеа лека(р)ства не была 12, и ста(л) є(с)ми на пе(с)ку мо(р)ско(м) 630, поведаючи о ца(р)стве божие(м) 1, бо сведо(и)тва твоего не при(и)му(т) о мнє 123, и слыша(л) є(с)ми голо(с) спевако(в) играючи(х) на гу(с)ле(х) 634. Порівняймо у ПЄ: *и дана є(ст) девици 65 зв., ослепиль оочи ихъ 404.***

Спостережено, що в КА літеру **ѣ** написано не тільки для передачі голосного **і**, що походить з дифтонга **ї**, а й для позначення звука **і** іншого походження. Чимало таких написань засвідчено у

³ Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1955. – С. 67; Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – С. 545.

⁴ Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / Підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. – К., 2001. – 702 с.

запозичених словах: *была те(ж) въ сѣпѣи некая ученица имене(м) тавифа* 49, *му(ж)... аниана съ са(м)фѣрою женою своею прода(л) ѡсѣло(ст)* 22, *не чини шкоды ѡлѣсви и вину* 611, *и виде(л) ибо отворено исходачую до него судину некую якобы про(с)тѣру великую* 52, *вышла слухати служебница имене(м) родѣа* 64.

У КА відбито зміну артикуляції **і** > **ы** в позиції після колишнього **ѣ** (на початку слова після прийменника з кінцевим **ѣ** або на початку кореня після префікса на **ѣ**), наприклад: *а зыны(х) жаде(н) не смѣ(л)са до ни(х) прилучити* 23, *уже его бо(л)ше не ве(р)не(т) выстленіе* 71, *и зыными за(д)ными лю(д)ми того мѣ(с)та* 139, *и будемъ то(р)говати и зыще(м)* 171, *невидили увыньши(х)* 193, *высаку буде(т) тобѣ плема названо* 269, *ѡ(т) ѡ(д)ного лѡжа мѣла два сыны зысака ѡ(т)ца нашего* 269, *котораа ва(м) е(ст) дана высусе хри(с)те* 299, *и што за (з)года це(р)кви зыдолы* 378, *увысуса хри(с)та уверили* 409, *увысусе хри(с)тѣ* 462, *и ты(х) бо(е) которыи за(с)нули увысусе приведе(т) з ни(м)* 491 та ін.

Г.П. Півторак зазначає, що у староукраїнській писемності **ы** замість **і** після **ѣ** трапляється лише в пам'ятках, створених на північній Волині й на Поліссі, тобто в ареалі сучасного північного наріччя української мови⁵. Порівняймо в інших джерелах: *Кназь константинъ з ыншиими паны оуехалъ на замокъ сокалскіи* (1509–1633 Остр. літ. 126); *тотъже, дей небоицкъ... осталъ мнѣ Никифору архимандриту... немало виненъ, и не зыстившиися* (заплатити, розрахуватися – Ю.О.), *съ того свѣта зышоль* (Луцьк, АрхЮЗР I/I, 190)⁶.

Однією з найоригінальніших північноукраїнських рис у системі вокалізму є ***ѣ** > **е** в ненаголошеній позиції⁷. Як відомо, носовий **ѣ** на східнослов'янському мовному ґрунті після пом'якшення приголосних перетворився в проміжний звук □, який після деназалізації став м'яким голосним переднього ряду низького підняття **ä**, що в писемності східних слов'ян позначався графемою **ѣ**⁸. Панівне уживання **е** на місці ненаголошеного **я** у КА, на думку І.Огієнка, дає можливість допускати, що це риса мови самого

⁵ Півторак Г.П. Значч. праця – С. 127.

⁶ Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича.

⁷ Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів XVI–XVII ст.: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – С. 207.

⁸ Залеський А.М. Континуанти праслов'янського **ѣ** та **а** (після м'яких приголосних) у говорах української мови // Мовознавство. – 1970 а. – № 3. – С. 42–43.

перекладача, а це означає, що він походить з якихсь північноукраїнських земель⁹. Наприклад: *а солньце было чо(р)но яко мѣ(х) волосєны(и)* 612, *и отвори(л) колоде(з) пропа(с)ти* 618, *и видечи яко чини(л) чуда дека(л)са* 40, *а мѣсе(и) ста(л)са яко кровь* 612, *не то(л)ко собѣ маю(т) на памє(т) приводити боле(с)ти и фрасуныки носєчи пло(д) в животѣ* 508, *вбогие во(л)ны(и) и нево(л)ники брали пєтна на руки свои правыи* 633, *петрѣ поклекну(в)ши на колѣна* 50, *и была ли(ч)ба во(и)ска є(з)ны(х) двѣ(и)стє кро(т) тисєча тисєчи(и)* 621. тощо. Порівняймо в інших староукраїнських пам'ятках з ареалу сучасних північних говорів української мови: *суму десєть тисєчє золотыхъ полскихъ... записую... сыну моему* (Сільце, 1531 АрхЮЗР 7/І, 30); *што было мяса старого свиного, десєтинного, которого было полтей о сто кромѣ подробовѣ, все перель* (Луцьк, 1579 АрхЮЗР 3/І, 8); *а три вежи замѣковыхъ за(в)сєгды яко и памєти лю(д)скиє знесут* (Овруч, 1552 ООвр.3 96 зв.)¹⁰.

У досліджуваній пам'ятці виявлено випадки написання **у, ю** на місці етимологічних ***о, *е**, наприклад: *николи са а(ж) дотула ѡказати не мо(г)ло* 544, *а межєи тыми которы(и) ѡ дву жу(н) або бо(л)ше бывали и тиши до ни(х) маю(т) быти приличоны* 508, *а тепе(р) и завсюгды на то чигає(т) абы слово хри(с)тово зглади(л)* 628, *на две тисєчи крокувь* 3, *и виде(л) є(с)ми а то ку(н) половы(и) а которы(и) на не(м) седѣ(л)* 611, *то є(ст) на поку(и) которы(и) є(ст) проклаты(и)* 600. Це явище засвідчено в інших українських пам'ятках XVI–XVII ст., наприклад: *кунѣ сѣ плєснива строкатыѣ оного Гаца Борисовича* (Житомир, 1590 АрхЮЗР 6/І, 212); *то(т) пакгурокѣ, которы(и) сторона поводовая за копець удаєт, межєи кгрунѣтомѣ Волосо(в)ским лежи(т)* (1639, Житомирщина ККПС 207)¹¹.

Переконливою кількістю прикладів у КА засвідчено зміну **е** в **о** після шиплячих перед твердими приголосними, що за характеристикою І.Огієнка є «широко знаною в українській мові, особливо в її північних говорах»¹². Наприклад: *бо вже бы(л) вєчо(р)* 16, *ѡкажу тобѣ ѡлюбєницу жуноу бара(н)кову* 657, *бо та вижу бы(т) в го(р)ко(с)ти жу(л)чи* 41, *яко є(ст) вчора заби(л) єги(п)танина* 34, *потреба сты(х) мужо(в)* 4, *грѣх нечистый пополнил з мачохою* 312, *за на(з)начоною радою* 8, *абы(х) не бы(л)*

⁹ Огієнко І. Зазнач. праця – С. 250.

¹⁰ Картотека «Словника української мови...

¹¹ Картотека «Словника української мови...

¹² Огієнко І. Зазнач. праця. – С. 263.

порушо(н) 9, и пришо(л) тогды на всѣ(х) стра(х) 11 та ін. Виникнення цього фонетичного явища належить ще до періоду Київської Русі. Його реалізація обмежувалася чітко визначеними звуковими умовами, а саме – палатальністю попереднього приголосного та твердістю наступного¹³.

Не зважаючи на те, що перекладач Апостола добре знав церковнослов'янську мову, у пам'ятці зустрічаються поплутання **ы** з **и**, наприклад: умѣю уныжонымъ быти 461, коли правдывыи учители правду оповедаю(т) 627, был смелы(м) тою(ж) надею в кото(и) мы шлюбыти смѣлы(м) на нѣкото(р)ы(х) што ѡ на(с) розумѣю(т) 388, абы ѡбытовала у ва(с) всакаа добро(т)ливо(ст) 387, ѡ(т) ветру переносымыи 201, дакони те(ж) маю(т) быти учтиви не двоакого слова не паницы 509, дакони неха(и) буду(т) ѡ(д)нои жоны му(жи) 509.

Після задньоязикових **г**, **к**, **х** перекладач пам'ятки, згідно з своєю північноукраїнською вимовою, писав **и**¹⁴, наприклад: и буде(т) сти(с)нено великими тру(д)но(с)тями 31, и мусели выкида(т) дѣти своих 33, и то(т) згину(л) 27, а королеве зє(м)скіи и княжата и богатыи... покрылиса въ дмы 612, ѡто ноги которыи погре(б)ли мужа твоего 23 у ву(с)те(х) твои(х) буду(д) соло(д)ки яко ме(д) 623, и не бы(л) межи ними жаде(н) убоги(и) 21, жидове на него хитры заса(д)ки учинили 108.

У сучасних говорах звукосполучення **гі**, **кі**, **хі** активно живають у західнополіських діалектах¹⁵. Написання **ы** після задньоязикових приголосних у КА засвідчено рідко: вси научители ѡ(т)пали ѡ(т) науки небе(с)нои и удалиса за теле(с)ными и зє(м)скымы вымы(с)лы 612.

Привертають увагу у Крехівському Апостолі численні написання з твердим **р**. Диспалаталізація **р** – найбільш виразна риса для багатьох говорів північних діалектів¹⁶. Наприклад: брыдите са зло(с)ти 282, на(с) великаа бура зметовала 148, вси(м) птахо(м) которыи летали по середине неба ходѣте зберѣтеса на вєчеру 652, ани на ни(х) со(л)нцє вдари(т) ани жа(д)наа горачность 616, всакоє прирощє(н)є зєвєра(т) и птахо(в) и гаду... быває(т) 168, не шко(д)те зє(м)лѣ и мору 613, и речєте а(р)хипоу абы бы(л) пилє(н)

¹³ Історія української мови. Зазнач. праця. – С. 264.

¹⁴ Огієнко І. Зазнач. праця. – С. 281.

¹⁵ Атлас української мови. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 1988. – Т. 2. – Карт. № 20, 21; Жилко Ф. Т. Зазнач. праця. – С. 86.

¹⁶ Жилко Ф. Т. Зазнач. праця. – С. 70.

ураду *которы(и) прина(л) ѿ(т) пана 477, примусили ма ѿ(з)ва(т)са до цесара 156, тощо. У всіх протоукраїнських говорах диспалаталізація **р'** послідовно відбулася лише в середині слова перед колишнім **ь** у слабкій позиції¹⁷. Порівняймо у староукраїнських пам'ятках досліджуваної території: *сосну третью бо(р^т)ную такъ же ѿгнемъ выпалишь* (Житомир, 1584 АЖМУ 88); *о порубанье олтара в костеле* (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 156); *на то оказали квито(в) ро(з)ных комо(р) то есть порадокъ списа(н)я* (Берестя, 1583 Мит. кн. 19/1 нenum.)¹⁸.*

Палатальність **р'** у пам'ятці І.Огієнко пов'язує із боротьбою традиційного церковнослов'янського правопису з живою вимовою перекладача¹⁹.

У деяких формах Крехівського Апостола відбито диспалаталізацію **н**, наприклад: *приличовати або приро(в)ныватиса к нѣкоторы(м) которыи сами себе хвале(т) але не розумею(т) же сами межи собою са ме(р)кую(т) и сами себе приро(в)нываю(т) 390, асное и пра(в)дивое апо(с)то(л)ское прировна(н)є старого дастаме(н)ту 544, которому тепе(р) кре(ст) ро(в)наючиса заховывае(т) на(с) 188, є(с)ли рече(м) греха немає(м) а ми себе по(д)манує(м) а правды в на(с) нѣ(т) 208, чинечи прировна(н)є закону къ ева(н)геліи 291. Твердість **н** мовознавці пояснюють як відтворення живого мовлення, що властиве північним та південно-західним говіркам²⁰. Порівняймо у староукраїнських пам'ятках: *а на зиму въ середныхъ поляхъ такъ же веле на дванадцать дней* (Луцьк, 1562 АрхЮЗР 6/І, 41); *бо таки(м) спосо(б)о(м)... себе... ку чти и триоу(м)фу ни ѡинему прировныває(т)* (поч. XVII ст. Проп. р. 200 зв.); *жаденъ зверхный не важильсе лежъ самъ себе оберати* (Володимир, 1645 АрхЮЗР 3/І, 391)²¹.*

Живомовну рису спостережено в словах, в яких **ц** вживається замість **ч**, наприклад: *та(к)же те(ж) буде и знацне(и)ши(и) спосо(б) науки смотречи на обли(ч)но(ст) божую 344, уцтиво(ст) сына божого та(к) была в(д)ач(н)ою ѿ(т)цю же дла того выслуханъ бы(в) 555, тыми славы залєцає(т) уцт(и)во(ст) стану мальженського 326, та(к) абы(х)мо яко вде(н) по(и)тисе ходили 285 та ін. Українські пам'ятки XVI–XVII ст. засвідчують, що*

¹⁷ Півторак Г.П. Знач. праця. – С. 230.

¹⁸ Картотека «Словника української мови...

¹⁹ Огієнко І. Знач. праця. – С. 279.

²⁰ Огієнко І. Знач. праця. – С. 282.

²¹ Картотека «Словника української мови...

чергування **ч** з **ц** властиве говіркам Волині та Полісся: *где буде(т) немало люде(и) добры(х) поцтивы(х)* (Володимир, 1567 ЦДІАК 28, 1, 2, 48); *и оуцтивымъ матрономъ по(д) часть оныхъ показоватиса невстыдитъ* (Острог, 1598–1599 Фил. Апокр. 206); *але маючи уцтиве детокъ своих, яко нам добрым ся годит... в убогомъ дому нашомъ шляхетскомъ... справуемъ* (Луцьк, 1622 АрхЮЗР 8/III, 580)²².

Отже, Крехівський Апостол, перекладений тогочасною живою українською мовою, має важливе значення для історії вивчення української мови. Матеріал, почерпнутий при аналізі цієї пам'ятки, широко демонструє риси північноукраїнського народного мовлення, носії якого, на час перекладу Апостола, займали значно ширшу територію проживання, ніж тепер. Функціонування у Крехівському Апостолі деяких південно-західних мовних особливостей можна пояснити тим, що перекладач пам'ятки міг походити з тієї території, мовлення якої належало до перехідних українських говорів.

Юрій Осинчук
Северноукраинские диалектные черты в Крехивском Апостоле

В статье рассмотрены отдельные северноукраинские фонетические особенности Крехивского Апостола – конфессионального памятника конца XVI в. Для сопоставления тех или иных фонетических явлений к анализу привлечены образцы письменных источников староукраинского языка.

Ключевые слова: диспалаталізація, пам'ятник, северный говор, фонетическая черта.

Yurij Osinchuk

Phonetic features of Krekhivs'kyj Apostle are considered in the article. It's a confessional monument from the of the 16th c. Old-ukrainian language texts are compared on the phonetic level.

Key words: *dispalatalizaciya, monument, North dialect, phonetic feature*

²² Картотека «Словника української мови...